

Befolkningsfald, landgildefald og jordpriser i det 14. århundrede

AF

ERIK ULSIG

Det meste af Europa blev i senmiddelalderen ramt af en kraftig befolkningsnedgang forårsaget af den Sorte Død og de følgende pestepidemier. I England var befolkningstallet omkring 1400 på kun det halve af, hvad det havde været før 1348, og i Norge var folketallet, at dømme efter den enorme tilbagegang i bebyggelsen, omkring 1450 mindst halveret. Også Danmark blev ramt af pestepidemierne, den Sorte Død i 1350 og de følgende i 1360 og 1368-69 med flere. Ligesom norske historikere står de danske i den situation, at nedgangen kun kan iagttages ved de virkninger, den fik i samfundet, men det danske kildegrundlag er rigtignok ringere end det norske. De to afgørende vidnesbyrd er de mange ødegårde og faldet i fæstebøndernes landgilde, den årlige afgift, som de skyldte godsejeren for den jord, de levede af at dyrke.

Mest markant fremtræder ødegårdene, som dog ikke skal beskæftige os nærmere her. Man kan finde enkelte eksempler i brevmaterialet så tidligt som i de første årtier af det 14. århundrede. Der er imidlertid ingen grund til at interessere sig nærmere herfor, af mange grunde vil ødegods altid kunne forekomme. I 1330'erne og et halvt århundrede frem møder man ødelægning forårsaget af de urolige politiske forhold, dog mest som aftaler ved pantsættelse af jordejendom om, hvordan man skulle forholde sig ved eventuel fremtidig ødelægning som følge af krig. Derimod ses der ikke nogen umiddelbar effekt af den Sorte Død i 1350. Først i 1360'erne møder vi regulære ødegårde, og i 70'erne træder de stærkt frem i adkomstbrevene, og i Roskildebispens Jordebog fra samme årti er der mange øde brug, dog næsten udelukkende de små, gårdsæderne og de mindste landbobrug. I de følgende årtier bliver de direkte og indirekte vidnesbyrd om ødelægningen utallige. At ødegårdene først fik betydning, efter at den anden eller den tredje pestepidemi i 1360 og 1368-69 havde ramt landet, stemmer med de så langt bedre oplyste engelske forhold, hvor de alvorlige samfundsvirkninger viste sig henimod 1375. Først da faldt kornpriserne, og reallønnen steg der-

med stærkt.¹

Faldet i landgilden er det andet afgørende krisevidnesbyrd i Danmark. Faldet er utvivlsomt, men det er ikke nemt umiddelbart at få hold på omfang eller datering af denne proces. Der er kun få kilder til at belyse udgangspunktet, landgildens størrelse omkring 1300 i forhold til ejendomsstørrelse, det vil først og fremmest sige i forhold til den sjællandske skyldjordsvurdering. Næsten al jord på Sjælland var fra gammel tid, tilbage til slutningen af det 12. århundrede, vurderet til, hvad den kunne give i mark, øre eller ørtug (solidus) i skyld (in censu). Vi ved ikke med sikkerhed, om ansættelsen gjaldt penge eller korn, landgilde eller skat, men det er i denne sammenhæng ligegyldigt. Det afgørende her er, at værdien af jordejendom ved overdragelse til en ny besidder blev angivet med sin skyldvurdering (1 mark à 3 øre à 8 ørtug), dvs. at man langt op i tiden åbenbart fandt denne vurdering anvendelig ved ejendomstransaktioner, omend måske nok mere som grundlag for identifikation af ejendommen og en angivelse af dens anpart i landsbyens jord end som en ansættelse af jordens værdi.

Hvad dateringen angår, er det centrale problem, at der er så få direkte oplysninger om landgildedefaldet. En undersøgelse vanskeliggøres yderligere af, at der både var tale om en langvarig proces, for den enkelte ejendom undertiden i flere tempi, og en proces, der varierede fra sted til sted og fra gods til gods. Det er imidlertid vigtigt at finde ud af, hvornår landgildedefaldet begyndte, og om man kan finde et tidspunkt, hvorom man kan sige, at nu var der tale om et vidt udbredt fænomen. Til det sidste spørgsmål er Roskildebispens Jordebog (påbegyndt i 1370) en kilde af stor værdi. Jordebogen fortegner en meget omfattende godsmængde med angivelse af ejendommenes størrelse både ifølge deres skyldvurdering og den landgilde, de ydede, og fortæller i adskillige tilfælde direkte om landgildedefald.

I 1931 udkom den da 26-årige C.A. Christensens afhandling »Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede«.² Det geografiske område for undersøgelsen var Sjælland, dvs. skyldjordsvurderingens område. Som udgangspunkt fremdrog C.A. Christensen fire kilder, som gav oplysning om landgilde af skyldjord o. 1300, varierende fra 1¹/₄ til 2¹/₂ øre korn pr. øre skyldjord. Så få disse kildesteder var, viste de entydigt en landgilde dobbelt så stor som den, Kr. Erslev registrerede for 734

¹ D.L. Farmer 1983 i *Studies in Medieval and Renaissance History* vol. VI, s. 117-55; sa. i *The Agrarian history of England and Wales II* (1988), s. 716-817.

² C.A. Christensen, »Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede«. *Hist. Tidsskr.* 10.r. I (1931), s. 446-65.

ejendomme i Roskildebispens Jordebog: 92% af dem svarende $\frac{1}{2}$ -1 øre korn pr. øre skyldjord.³ Men materialet for tiden o. 1300 var naturligvis for spinkelt til at tillade nogen sikker konklusion. C.A. Christensen inddrog herefter jordpriserne, dvs. det ret omfattende materiale vedrørende pantsættelse (eller salg) af skyldvurderet sjællandsk jord, idet han gik ud fra, at prisen på jorden afspejlede det forventede afkast af den, altså dens landgilde. Rentefoden ved placering af kapital i jord bestemte han ud fra kilder fra tiden 1260-1320 til i snit omkring de 10% (omend den svingede meget) og antog ud fra udenlandsk litteratur, at den forblev uændret i resten af århundredet. Jordpriserne faldt stærkt efter 1330. Ud fra den antagne rentefod afspejlede priserne for årene 1259-1329 og 1334-1400 henholdsvis en landgilde på $1\frac{1}{2}$ - $2\frac{1}{2}$ øre korn og $\frac{1}{2}$ -1 øre korn pr. øre skyldjord, smukt svarende til den ovenfor anførte kendte landgilde. Ud fra jordpriserne havde C.A. Christensen således sandsynliggjort, at de få kendte eksempler på landgilde omkring 1300 var repræsentative. Årsagerne til nedgangen i landgilden tog han ikke nærmere stilling til, men påpegede dog, at nedgangen ikke kunne forklares ved den Sorte Død, eftersom den begyndte allerede i 1330'erne.

Den moderne krisediskussion i Danmark udgår fra C.A. Christensens afhandling. Aksel E. Christensen påviste i »Danmarks befolkning i middelalderen« (1938) befolkningsfaldet i dansk senmiddelalder. Han inddrog derpå C.A. Christensens jordpriser, idet han mente, de hang sammen med befolkningsudviklingen, og fordelte dem på mindre tidsrum. Han konkluderede, at krisen satte ind allerede ca. 1340, og at befolkningsnedgangen således var begyndt før pesten.⁴

Det vigtigste senere bidrag til diskussionen leverede C.A. Christensen selv med sin store afhandling i *Historisk Tidsskrift* 1964. Han mente her, på linie med Georges Duby (dvs. Postan), at det 13. århundrede var kendetegnet ved en stor befolkningstæthed, som førte til en for stærk udnyttelse af marginaljord og til de abnormt høje afgifter, som gods-ejerne var i stand til at presse ud af bønderne på grund af manglen på jord. Resultatet var en stigning i dødsraten, som førte til et begyndende befolkningsfald allerede før 1300. Til forklaring af de mange ødegårde o. 1400 supplerede han den malthusianske tese med J.C. Russels påvisning af de gentagne pestepidemiers akkumulerende effekt. Med denne afhandling havde C.A. Christensen givet en sammenhængende tolkning af kildematerialet, således som det tegnede sig for ham.

³ Kristian Erslev, *Valdemarernes Storhedstid* (1898), s. 139.

⁴ Aksel E. Christensen, »Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen«. *Nordisk Kultur* II (1938). Se s. 40.

I de sidste årtier har forskningen imidlertid sat et stort spørgsmålstegn ved værdien af den malthusianske forklaring i den skarpe udformning, den havde fået især i Postans forfatterskab. Det var hans opfattelse, at England og andre vesteuropæiske lande o. 1300 var overbefolkede, landbruget var nået ud på marginaljordene, og dyrkningssystemerne medførte jordudpining. Misforholdet mellem mennesker og jord/fødevarer-ressourcer førte til et faldende befolkningstal. Med god grund har den moderne forskning i stedet meget stærkt betonet pestepidemiernes betydning.⁵ Det forekommer mig dog rigtigt at beskrive forholdene op til den Sorte Død som en tendentiell overbefolkningssituation, bl.a. fordi det vil forklare, hvorfor pesten til trods for en dødelighed på måske 40% af den engelske befolkning satte sig så få spor. De glimrende engelske godsregnskabers oplysninger om fæsterskifter på bondegårdene under pesten viser nemlig, at der var potentielle fæstere nok, og heller ikke i den næste snes år manglede der arbejdskraft.

Den moderne forskningssituation fordrer nødvendigvis en diskussion af C.A. Christensens tese fra 1931 om sammenhængen mellem det voldsomme fald i jordpriserne i 1330'erne og landgildedefaldet, fordi dette må antages at være en effekt af befolkningsfaldet. Det vil ske i to tempi. Først vil kildematerialet, herunder jordpriserne, blive fremlagt og diskuteret. Derefter vil problematikken omkring jordprisfaldet i 1330'erne blive nærmere analyseret.

1. Kildematerialet

Faldet i landgilden i det 14. århundrede er utvivlsomt. Landgilden o. 1300 var langt højere end senere hen. Det klareste vidnesbyrd herom er fra Østjylland og leveres af Århus Domkapitels jordegods. Kapitlets jordebog ca. 1315 er den eneste danske middelalderkilde, som klart og præcist oplyser om forholdet mellem udsæd og landgilde. De store brydegårde i landsbyerne i Århus' nærmere omegn ydede en afgift i korn af samme eller næsten samme størrelse som udsæden på kapitlets samlede ejendom i disse byer (dog mindre, hvis der på ejendommen var mange af de små landbogårde, idet disse blot gav en yderst beskedne pengeafgift). Det var meget store ydelser bryderne gav, sammenlignet med hvad der kendes fra det 16.-17. århundrede, hvor fæstebønder typisk gav en landgilde på mellem en tredjedel og halvdelen af udsæ-

⁵ Se Nils Hybel, *Crisis or Change* (1989); sa. »Marginaljordtesens storhed og fald« i Marginaljorder, Beretning fra Symposium i Odense; Erik Ulsig, »Pest og befolkningsnedgang«, *Hist. Tidsskr.* 91, s. 21-43.

den. Poul Rasmussen har identificeret de fleste af de nævnte ejendomme i en fortegnelse fra 1427 og i kilder fra o. 1600. Kornlandgilden var på sidstnævnte tid nede på en tredjedel af, hvad den havde været o. 1315 (dog var faldet mindre i byerne med de mange landboer i 1315). I 1427 var landgilden endog endnu længere nede.⁶

Et mindre kildenært, men alligevel sikkert vidnesbyrd om det høje afgiftsniveau i ældre tid er trukket frem af Helge Nielsen, som har påvist, at Grevinde Ingerd fik et ekstremt højt afkast af sit store gods i Bjæverskov herred på Sjælland i 1256. Udtrykt på en lidt anden måde, end han gør, har hun oppebåret mere end én mark sølv = $\frac{1}{2}$ mark korn pr. »normal« bondegård, dvs. mere end 20 tønder hartkorn, det tredobbelte af, hvad gårdene sattes til i 1688-matriklen.⁷

C.A. Christensen fremfandt i 1931 som nævnt fire kildesteder vedrørende landgilde på Sjælland o. 1300. Kilderne angiver ejendommens skyldvurdering og deres landgilde i korn eller penge. Kornlandgilden var $1\frac{1}{2}$ øre korn pr. øre skyldjord, de tre pengelandgilder omregnet til sølv $2\frac{1}{2}$ -5 øre = $1\frac{1}{4}$ - $2\frac{1}{2}$ øre korn. Det var mere end det dobbelte af normen i Roskildebispens jordebog i 1370. Kr. Erslev optalte for hundrede år siden, at 386 af 734 gårde i jordebogen ydede $\frac{2}{3}$ øre korn (dvs. 1 pund) af hver øre skyldjord, 150 gårde 1 øre og 78 blot $\frac{1}{2}$ øre korn. I alt gav 674 gårde, 92% af det samlede tal, $\frac{1}{2}$ -1 øre korn pr. øre skyldjord.

Roskildebispens gods Selsø i Horns herred o. 1300 udviser et noget andet billede end de hidtil anførte eksempler. Landgilden pr. bol i de forskellige byer under godset varierede meget, fra $5\frac{1}{3}$ til $9\frac{1}{3}$ øre korn.⁸ Hvis et bol som andetsteds var ansat til 8 øre skyldjord, var det en landgilde, som lå væsentlig under de foregående eksemplers. Til gengæld skete der sidenhen kun et forholdsvis beskedent fald i landgilden.⁹

Ved at inddrage jordpriserne udvidede C.A. Christensen det spinkle sjællandske kildemateriale om landgilden før 1330, så han kunne sandsynliggøre, at det var repræsentativt.

Det var en særdeles elegant og velargumenteret tese, som C.A. Christensen fremlagde i 1931, men der klæbede nødvendigvis nogle usikkerheder til bl.a. omregningerne mellem sølv, penge og korn. Især er

⁶ Poul Rasmussen (ed.), *Århus Domkapitels Jordebøger II og III* (1975), se især s. 83-97.

⁷ Helge Nielsen, »Hårlevbøndernes skatter og landgilde i 1256«. *Hist. årbog for Roskilde Amt 1998*, s.47-55.

⁸ *Da. middela. Regnsk.* 3.r. I, s. 309. - Excl. Dråby.

⁹ *Hornsherredundersøgelsen* (Det nordiske Ødegårdsprojekt nr. 2), red. Svend Gissel (1977), s. 295.

det påfaldende, at det store skel i de fremfundne jordpriser ligger i 1330'erne, fordi næsten alle kilder før den tid angiver prisen i penge, men efter 1330 i sølv. Uanset at man i det store og hele kender kurserne for den stedse ringere danske mønt, mente Johan Schreiner i 1948 derfor, at »det ligger nær å anta at den pengemæssige endring i første række har gjort utslaget. Selve sammenstillingen må afvises som umetodisk«. ¹⁰ På et principielt plan var Schreiners kritik forståelig, i hvert fald lå den fristende nær. Men den nyere forskning har nu alligevel accepteret C.A. Christensens jordpriser og deres fald i 1330'erne. ¹¹

Et andet problem var forholdet mellem salgspriser og pantepreiser på jord. Det danske middelalderlige pant var et brugspant. Panthaveren, långiveren, overtog den relevante ejendom med alle dens indtægter. Indtægterne udgjorde de facto renterne på lånet, men undertiden med en bemærkning i pantebrevet – af hensyn til kanonisk rets opfattelse af rentetagning som åger – om, at pantsætteren skænkede indtægterne af ejendommen til panthaveren. Lånet var uopsigeligt fra långivers side, men kunne til enhver tid indfris af låntager. Vi kender kun få salgspriser. Jord solgtes *pro justo pretio* eller *pleno pretio*, den rette/retfærdige eller den fulde pris. C.A. Christensen argumenterede indgående for, at pante- og salgspriser lå på samme niveau, og de få salgspriser, der kendes, indgår da også i hans materiale. ¹²

Den nærmere statistiske tolkning af de beregnede jordpriser er lidt mere usikker, end Aksel E. Christensen forestillede sig, da han opdelte udviklingen efter 1330 på ti- og femtenår. Hvis man hos C.A. Christensen fjerner et par forkerte tal, retter en regnefejl og tilføjer et par ham ukendte tal, men først og fremmest fjerner nogle helt afvigende tal, bliver resultaterne lidt anderledes:

¹⁰ Johan Schreiner, *Pest og prisfall i senmiddelalderen* (1948), s. 65f.

¹¹ E. Ladewig Petersen, »Jordprisforhold i dansk senmiddelalder«. *Middelalderstudier til-egnede Aksel E. Christensen* (1966), s. 219-44, se s. 226; Svend Gissel »Krise og kapital i dansk senmiddelalder«. *Från medeltid till välfärdssamhälle, Nordiska Historikermötet 1974* (1976), s. 481-95, se s. 485.

¹² E. Ulsig kritiserede i *Danske Adelsgodser* (1968), s. 200f, C.A. Christensens opfattelse og gjorde bl.a. opmærksom på, at pantessummer undertiden blev forhøjet. Svend Gissel har tilsluttet sig kritikken og uddybet den i *Nasjonale Forskningsoversikter* (Det nordiske Ødegårdsprojekt nr. 1), s. 69f. Hertil kommer, at selv om man kan beskrive pantsættelse som en slags salg med genkøbsret til samme pris, var forholdet formentlig oftest, at pantsætteren var i en tvangssituation, hvilket alt andet lige må have betinget en lavere pris end ved et regulært salg. Kritikken invaliderer imidlertid ikke C.A. Christensens tal. Der er vitterlig ikke nogen signifikant forskel på hans pante- og salgspriser. Udelader man de få salgspriser, bliver kurven over jordpriserne den samme.

Fig. 1. *Jordpriser pr. øre skyldjord*

	C.A. Christensen og Aksel E. Christensen	Samme med mine rettelsers
1300-29	5,1 mark sølv (20 eks.)	4,8 mark sølv (19 eks.) ¹⁾
1330-39	3,5 - - (7 eks.)	3,1 - - (8 eks.) ²⁾
1340-49	2,1 - - (11 eks.)	2,6 - - (7 eks.) ³⁾
1350-66	2,3 - - (27 eks.)	2,6 - - (28 eks.) ⁴⁾
1370-88 ¹³⁾	1,3 - - (12 eks.)	1,7 - - (11 eks.) ⁵⁾
1389-1400	2,7 - - (8 eks.)	2,7 - - (9 eks.) ⁶⁾

1) C.A. Christensen 1931, tabellen s. 449, excl. år 1318 med en jordpris på 10 mr. sølv.

2) Tabellen s.457ff. Tilføjes skal 21/9 1338 1 mr. sølv.

3) Ibid. (Tilføjes 21/9 47 9 mr., men den udelades som ekstremt høj). Udelades dubletter både i 47 og 49 samt 24/6 44 0,75 mr. og 31/12 47 0,25 mr. som for lave.

4) Ibid. Tilføjes 21/5 54 5,71 mr., 10/7 60 3 mr., 6/6 66 1,9 mr. Udelades 20/12 50 som dublet af 21/9 38 og 1350 9½ øre (ikke ørtug) jord pantsat for en sjettedel mr. sølv pr. øre jord som for lav. Rettes 1350 3 til 6 mr., 18/2 58 (ikke 11/12) til 1,9 mr., 3/2 60 til 2,06 mr.

5) Ibid. Tilføjes 18/8 76 4½ mr. Udelades 1375 0,33 mr., 1377 ½ mr.

6) Ibid. Tilføjes 8/6 96 2,67 mr. (Udeladt også hos Aksel E. er 1392 12 mr.).

Tallene med mine rettelsers udviser (naturligt nok) en lidt jævnere kurve end Aksel E. Christensens, og de kan stilles op til en endnu jævnere kurve, hvis man forlader den mekaniske opdeling på årtier til fordel for 1334-46 (13 eks.) 3,0 mark sølv, 1347-57 (16 eks.) 2,9 mark, 1358-66 (14 eks.) 2,2 mark, 1370-78¹⁴⁾ (8 eks.) 1.75 mark, 1388-1400 (12 eks.) 2,4 mark. Til stigningen i jordpriserne i århundredets slutning er at bemærke, at den kun til dels er reel, fordi mark sølvbegrebet ændredes fra et vægtmål for rent sølv til en regneenhed = 3 mark lybsk. Eftersom sølvværdien af den lybske mark blev næsten halveret mellem 1373 og 1400,¹⁵⁾ må det konstateres, at jordpriserne udregnet i rent sølv forblev på et beskedent niveau (lidt over 2 mark sølv).

De fremførte indvendinger har imidlertid ikke røkket ved andet end detaljer i C.A. Christensens tese. Landgilden var vitterlig meget højere o. 1300, end den var på Roskildebispens gods i 1370'erne, hvor den i vidt omfang var kommet ned på sit lave blivende niveau.

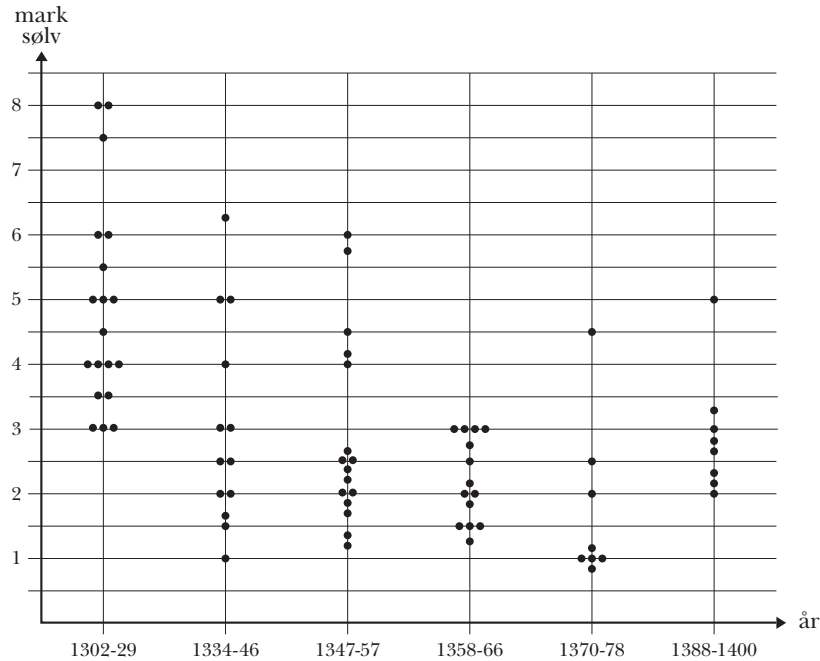
¹³⁾ Aksel E. Christensen skriver fejlagtigt 1389 og tilsvarende 1390 i den næste rubrik.

¹⁴⁾ Der er intet materiale 1367-69 og 1379-87.

¹⁵⁾ Se E. Ladewig Petersen 1966, s. 231 og 243f.

Det kan være nyttigt også at stille prisudviklingen op i et punktdiagram, som viser jordprisernes spredning:

Fig. 2. *Spredningen i jordprisen pr. øre skyldjord*

Diagrammet tegner naturligvis den samme kurve som de tidligere anførte gennemsnitstal, samtidig med at det illustrerer, at der både før og efter 1330 var en kraftig spredning i jordpriserne. Når og hvis det antages, at indtægten, landgilden, af jorden var den bestemmende prisfaktor, viser det, at afkastet af en øre skyldjord varierede meget. Skyldjordsbegrebet var da også så gammelt, at dets forbindelse til virkeligheden med dens ændringer i jordens udnyttelse og afkast var temmelig tynd. Prisen før 1330 pr. øre land varierede typisk fra 3-6 mark sølv, 1334-46 fra 2-5 mark, 1347-66 fra $1\frac{1}{2}$ -3 mark, hvorpå de i 70'erne gik helt ned til $1-2\frac{1}{2}$ mark. Efter 1330 placerede hovedparten af jordpriserne sig under de 3 mark sølv, men måske er det værd også at hefte sig ved de laveste og de højeste priser. Der var stadigvæk nogen, der var villige til at investere 4-6 mark sølv i en øre land. Omvendt var der jord, som kun hentede en pris på 1 mark sølv, der var endog jord, som blot betaltes med $\frac{1}{6}$ - $\frac{3}{4}$ mark sølv (udeladt i alle beregninger ovenfor). De laveste priser betegner med sikkerhed jord, der var øde, således som det explicit oplyses om en jord til $\frac{3}{4}$ mark (24/6 1344). Jordene til den høje pris angik formentlig jord, hvor landgilden ikke var nedsat, således som det vides, at landgilden på det tidligere nævnte bispegods Selsøs kærneområde, Selsø sogn, var (næsten) uændret fra 1300 til 1370.

2. Faldet i jordpriserne og landgildfaldet

De afgørende spørgsmål er: Hvorfor faldt jordpriserne så kraftigt netop i 1330'erne? Og er det virkelig tænkeligt, at der med ét slag skete en tilsvarende eller tilnærmelsesvis tilsvarende kraftig nedsættelse af landgilden? Et par kommentarer af Svend Gissel kan tjene som udgangspunkt. I 1974 bemærkede han, at prisfaldet naturligvis ikke betød en landgildsænkning til det halve ved år 1330, og i 1989 pegede han på de politisk så urolige tider under Christoffer 2. og holstenervældet som en forklaring på det pludselige og kraftige prisfald.¹⁶

Alle de i det foregående anførte ræsonnementer har bygget på den forudsætning, at landgilden var den næsten alt bestemmende faktor ved fastsættelsen af jordpriserne, men forholdt det sig sådan? Denne forudsætning kan efterprøves. Pantepriserne for ejendom, hvor værdien ikke angives i skyldjord, men i landgilde (det vil dermed sige priser fra hele landet) udgør en kontrolmulighed. Materialet er fremlagt og beregnet af E. Ladewig Petersen og N. Bøggild Christensen.¹⁷ Ved en lettere revision af deres beregninger (først og fremmest udelades de fem priser fra Skåne før 1360, jf. nedenfor s.11f) bliver panteprisen for årene 1333-80 i gennemsnit 1,7 mr. sølv pr. øre kornskyld (23 eks.),¹⁸ lavest i første halvdel af perioden. Ligesom det var tilfældet ved priserne på skyldjorden, var der også her tale om en spredning i priserne, fra 1,1 til 3,1 mr. sølv, og selv om næsten alle priser lå mellem 1,2 og 2 mr., må det konstateres, at der ingenlunde var tale om faste priser eller med andre ord, at renten på lånene varierede, at prisen på en given årlig renteindtægt i landgildekorn var stærkt variabel. Størrelsen af afkastet af jorden, landgilden, var altså ikke den næsten alt bestemmende faktor ved jordpriserne.

I 1931 var det C.A. Christensens anliggende at påvise, at rentefoden for lån i fast ejendom, ligesom det var tilfældet i Frankrig og Vesttyskland, i det 14. århundrede var helt oppe omkring de 10%, hvor den på

¹⁶ *Falsterundersøgelsen* (Det nordiske Ødegårdsprojekt nr.16) red. Svend Gissel (1989) bd. 1, s.371.

¹⁷ E. Ladewig Petersen 1966, s. 231. Jeg udelader bl.a. *Rep. Dipl.* 2764 (22/5 1365). Endvidere *Rep. Dipl.* 3015 (15/3 1374), som handler om en salgspris pr. øre kornskyld på 4½ mr. sølv, det tredobbelte af en normal pantepris. - Niels Bøggild Christensen, »En kvantitativ og kvalitativ vurdering af kronens godserhvervelser under Valdemar IV Atterdag«. Specialeafhandling, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1980, s. 12.

¹⁸ 1/7 33, 3/7 33, 15/3 35, 29/5 36, 1339 (*Dipl. Dan.* nr. 199), 24/12 42, 23/2 43, 30/3 45, 17/6 45, 29/6 47, 11/6 55, 10/4 62, 22/7 63, 14/4 64, 14/9 64, 8/4 66, 15/8 66, 30/4 68, 7/12 67 og 24/2 69, 1/12 75, 15/8 79, 29/8 79, 1/4 80. - De lokale kornmål er omregnet til sjællandsk kornmål.

Reformationstiden var på vej ned imod det halve. Denne påvisning har skygget (også for Christensen selv) for betydningen af, at de 10% i hans materiale, som går fra 1246 til 1320, dækker over meget store udsving, fra 7 til 16% i rente.¹⁹ Variationerne kan vel i nogen grad forklares ved, at den nøgne landgilde ikke nødvendigvis afspejlede alle kvaliteter eller mangler ved ejendommene, men givetvis har der ved ydelsen af et lån også været tale om en forhandlingssituation, hvor de to parter kunne stå mere eller mindre stærkt.

Som nævnt antager C.A. Christensen, med en henvisning til forholdene i udlandet, at rentefoden også efter 1320 lå omkring de 10%. Hvorvidt denne antagelse er rigtig, kan undersøges ved at se på de ovennævnte pantepriiser på ejendom, hvor det årlige afkast, dvs. landgilden, som regel i korn, er oplyst. Da jordpriserne er anført i mark sølv, er det nødvendigt at kende kornprisen eller mere præcist korntaksten, den faste værdi man regnede med, at korn havde i forhold til andre varer. C.A. Christensen regnede i sin afhandling med 2 mr. sølv for 1 mr. korn (1 mr. sølv = 8 øre sølv, 1 mr. korn = 8 øre korn). I de af ham selv fremførte eksempler, som strækker sig over årene 1286-1338, var taksten lidt højere. De kan suppleres med det forhold, at Roskildebispens jordebog 1370 i sine landgildeansættelser regner med, at 1 pund korn og 1 skilling grot (meget anvendt fransk møntberegning) ækvivalerede. Da der gik 12 pund korn (= 8 øre korn) på 1 mr. korn og 5 skilling grot på 1 mr. sølv, forudsætter det en takst på 2,4 mr. sølv for 1 mr. korn. Også i det 15. århundrede lå kornprisen, når den omregnes til sølv, omkring de 2 mr.²⁰

Som anført ovenfor lå pantepriiserne 1333-80 for jord ydende 1 øre (altså en ottendedel mark) årlig kornrente, beregnet på hele perioden under ét, på 1,7 mr. sølv. Hvis korntaksten, ligesom hos C.A. Christensen, sættes til 2 mr. sølv for 1 mr. korn, har rentefoden været knap 15%. Hvis den sættes højere, har rentefoden været over de 15%.

Baggrunden for de lave jordpriser, udregnet pr. øre skyldjord, var derfor ikke kun faldet i landgilden, men tillige en væsentlig rentestigning, fra omkring 10 til næsten 15%.

Der var imidlertid en markant og næppe tilfældig forskel mellem første og anden halvdel af perioden, selv om det må siges, at det statistiske materiale er lille. I periodens første del, 1333-55, var prisen kun

¹⁹ C.A. Christensen 1931, s. 451 med 13 eksempler. I nr.2 skal kapitalen dog være 140 mark, hvorved renten kun bliver på 7%, og nr. 4 må udelades. Til gengæld har Christensen s. 454 yderligere tre kilder.

²⁰ E. Ladewig Petersen 1966, s. 233.

1,5 mr. sølv for 1 øre kornrente (11 eks.), men 1362-80 1,9 mr. (12 eks.)²¹. De lave priser pr. øre skyldjord 1334-57 (3,0-2,9 mr. sølv), et fald til blot 60% af niveauet før 1330, kan derfor forklares alene ved stigningen i rentefoden fra omkring de 10% til op imod 17%, dvs. uden at antage, at der skulle være sket noget landgildefald. Efter 1360 sank priserne pr. øre skyldjord efterhånden ned under 2 mr. sølv, samtidig med at prisen på 1 øre kornrente steg til 1,9 mr. sølv, dvs. at rentefoden faldt ned imod de 13%. Den nu endnu lavere pris på skyldjorden må derfor forklares ved et fald i landgilden.

For årene 1388-1400 har Ladewig Petersen, med højde taget for sølvmarkens devaluering (jf. ovenfor s. 7), udregnet pantepriisen pr. øre kornrente (kun 5 eks.) til 2,4 mr. sølv, mens prisen pr. øre skyldjord (lidt for højt) sættes til 2,1 mark. Rentefoden 1401-40 lå o. 10%, og det samme gælder for de fem pantsættelser 1388-1400.²²

Opstillet i tabelform ser det således ud:

Fig. 3. *Jordpriser og renteniveau*

	I. Pris (i mark sølv) pr. øre skyldjord	II. Pris (i mark sølv) for jord ydende 1 øre korn i landgilde	III. Beregnet rentefod ud fra kolonne II	IV. Beregnet landgilde pr. øre skyldjord
1333-57	3,0 mr. (29 eks.)	1,5 mr. (11 eks.)	16.7%	2,00 øre korn
1358-80	2,0 - (22 eks.)	1,9 - (12 eks.)	13.2%	1,05 - -
1388-1400	2,0 - (12 eks.)	2,4 - (5 eks.)	10,4%	0,83 - -

Pantepriiserne på den sjællandske skyldjord faldt i 1330'erne, da det blev dyrere at låne penge. Det er forståeligt, at lysten til at investere i jord var ringe på den tid. De enorme skattebyrder, som bønderne udsattes for netop da, og risikoen for udplyndringer eller endnu værre krigsødelæggelser må have gjort det usikkert, om godsejerne fik deres afgifter ind. Panthaverne måtte dække sig ind ved at beregne sig en højere forrentning. Kun i Skåne synes forholdene at have været anderledes. Der kendes ganske vist før 1360 kun fem pantepriiser for kornrente (7/3

²¹ Der er intet kildemateriale 1356-61.

²² Ibid., s.231. Priserne 1388-1400 er for sammenligningens skyld anført i mark sølv, uanset at mark sølv på denne tid var blevet en regnemønt lig 3 mark lybsk og dermed afhængig af den lybske marks forringelse. Tallene er derfor af Ladewig omregnet, så godt det kan lade sig gøre, til »ægte« mark sølv. Så vidt jeg kan se, har Ladewig ikke reduceret tallet for prisen på 1 øre skyldjord tilstrækkeligt, men detaljerne er unægtelig ret ligegyldige, når materialet i alle fald er så spinkelt.

41, 2/9 48, 22/11 57, 29/6 58, 24/8 59), men de lå uden undtagelse over de elleve priser fra det øvrige land, i gennemsnit på 2,74 mr. sølv pr. øre kornrente. Det er fristende at tilskrive den lave rente (9%) de stabile politiske forhold i Skåne under den svenske kongemagt.

I konsekvens af de fremførte ræsonnementer er det min opfattelse, at prisfaldet på jord i 1330'erne skyldtes en voldsom stigning i rentefoden. Det store fald i landgilden kom senere, i 1360'erne og 70'erne. Kolonne IV i fig 3 viser landgildefaldet, således som det kan beregnes ud fra de to først kolonner, altså når 1 øre skyldjord i perioden 1358-80 kostede 2 mark og jord ydende 1 øre korn i landgilde knap 2 mark, så må 1 øre skyldjord have ydet lidt over 1 øre korn i landgilde. Der er selvfølgelig tale om teoretisk beregning, dels fordi talmaterialet er lille, men især fordi skyldjordspriserne er sjællandske, mens priser på jord med landgildeangivelse er fra hele landet.

Landgildefaldet fandt i øvrigt med sikkerhed ikke pludselig sted på alle Danmarks eller Sjællands gårde, men var en langvarig affære. Roskildebispens Jordebog fra 1370erne har mange oplysninger eller klager over faldende landgilde, og niveauet (i Erslevs udregning 0,67 øre korn pr. øre skyldjord) ligger langt under, hvad det må antages at have været tidligere. Men det er ikke vanskeligt at finde vidnesbyrd om nedsættelser også senere, som det ses ved sammenligning med kilder fra det 16. århundrede. En særlig illustration leverer bispegodset Selsø, hvor som nævnt ovenfor byerne i Selsø sogn gav samme landgilde i 1370 som o. 1300. Senere, uvist hvornår, nedsattes deres ydelse til to tredjedele. I Skuldelev blev landgilden fra 1300 til 1370 dog nedsat fra 8 til 6 pund korn og i Manderup fra 13½ til 6 pund. I hovedsagen var landgilden i Roskildebispens Jordebog imidlertid nået ned på sit blivende niveau.²³

Tager man tager de spredte oplysninger, der findes om sjællandsk adelsgods viser de, formentlig helt tilfældigt, en noget højere landgilde end bispegodset. Det drejer sig om fem breve (14/10 77, 18/3 83, 29/6 87, 9/8 96 og 19/3 97) med 17 angivelser af landgilde. Landgilden var i de fleste tilfælde 1 øre korn pr. øre skyldjord, i gennemsnit dog lidt mindre.

Ødegårdene figurerer først i større omfang i kildematerialet i 1370'erne. At forekomsten af ødegårde var baggrunden for landgildens fald, kan efter min mening ikke betvivles. Godsejerne følte sig pressede

²³ I jordebøger fra det 16. og 17. århundrede kan man genfinde ejendomme fra anden halvdel af det 14. århundrede, se især fig. 4 nedenfor. I det store og hele er landgilden uændret fra o. 1400 og fremover. Det forhindrer ikke, at bønderne fik øget andre byrder, mest markant hoveriet i det 17. århundrede.

og forsøgte med tvang at holde på deres bønder. Men i 1376 og igen 1377 fastslog rigsrådet, at bønderne havde deres frihed til at flytte i overensstemmelse med landskabslovene. For godsejerne blev der tale om en langvarig krise. I hvor høj grad bønderne blev ramt af mangel på arbejdskraft, er ukendt, men deres landgilde blev i hvert fald nedsat. De sociale aspekter er imidlertid ikke emnet her.

Ud fra landgildenniveauet i Roskildebispens Jordebog og ud fra de fremførte ræsonnementer omkring jordpriserne skal det konkluderes, at den mest omfattende landgildenedsættelse på Sjælland må være sket i 1360'erne.

3. Landgildefaldet i Jylland

Dateringen af landgildens fald kan også belyses ud fra jysk kildemateriale. Fra Slesvig Domkapitel er der et fortræffeligt materiale udarbejdet af kapitlets regnskabsfører o. 1437 med udgangspunkt i en jordebog fra 1352. Hans formål med dette arbejde var netop, at han ønskede at beregne nedgangen i kapitlets indtægter. I en afhandling fra 1960 har C.A. Christensen grundigt analyseret prokuratorens arbejde og praktisk talt nået til samme resultat som denne.²⁴ Situationen var katastrofal i 1437, men da der i tallene indgår såvel den store stormflod i 1362 som de omfattende krigshærgninger i den lange sønderjyske krig efter 1409, er den bedste kilde til nærværende formål listen over kapitlets sydslesvigske fællesgods fra ca. 1407. »Tallene viser klart, at det store fald i ydelserne er indtruffet i tiden 1352-1407«, konkluderer C.A. Christensen, kornafgifterne var i 1407 faldet til under 40% af niveauet i 1352 og blev kun udsat for et mindre fald videre frem til 1437.²⁵ Over for C.A. Christensens påstand, at pesten »ikke kan have spillet den rolle, der ofte er blevet tillagt den«, har H.V. Gregersen peget på, at jordebogen 1352 bygger på langt ældre forlæg. I øvrigt er det Gregersens opfattelse, at forværringen af klimaet siden 1300 har spillet en hovedrolle for udviklingen.²⁶

En lidt præcisere datering kan måske fås fra Nørrejylland fra et par af Valdemar Atterdags godserhvervelser, selv om det pågældende gods er vanskeligt at identificere eller afgrænse præcist i senere materiale. Det

²⁴ C.A. Christensen, »Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437«. *Hist. Tidskr.* 11.r. VI (1966), 161-244.

²⁵ *Ibid.* s. 227-29.

²⁶ H.V. Gregersen, »Senmiddelalderlig ødelægning på det slesvigske domkapitels gods«. *Kongemagt og Samfund i Middelalderen* (red. Poul Enemark m.fl., 1988), s. 337-45.

ene eksempel er Mårup gods 23/5 1367 sammenlignet med Ørum lens jordebog 1580. Godset bestod i 1367 af en hovedgård med mølle og 10 gårde i Mårup, syv gårde i Bedsted og en gård ved Hvidbjergbro med en landgilde på i alt 183 tønder korn (excl. hovedgården). I 1580 var Mårup sprængt som bebyggelse med 12 gårde fordelt på fem nye lokaliteter; der var seks gårde i Bedsted, mens tre gårde synes udflyttet til nye bebyggelser; Brogård lå stadig på sin plads. Landgilden var reduceret til 54 tønder korn (Brogård fra 8 til 2 tønder). Det andet eksempel angår Tordrup gods ved Randers, som ejeren, formentlig temmelig modvilligt, måtte sælge til kongen 1374 15/3. I Væt, Værum og Haslund drejede det sig om 12 gårde ydende 21 øre korn. I 1406, da dronning Margrethe sikrede sig bekræftelse på kronens ejendomsret, nævnes der ni gårde og fire øde småbrug; landgilden var faldet til 14,3 øre korn. I Damdrup var landgilden i 1374 4 øre korn, men i 1406 var torpen øde.²⁷

Dronning Margrethe erhvervede i 1408 adskillige nørrejske adelsgodser, som nemt genfindes i senere kilder, heriblandt de følgende:²⁸

Fig. 4. Landgilde på nordjysk gods 1408 og senere

Smerup, Revs hd.	11 gd. 45 pund korn	1661: 11 gd. 43½ pund
Strekhals, Mors	21 – 78 – –	1604: 21 – 60½ –
Amtofte, V. Han hd.	10 – 41 – –	1604: 10 – 29 –
Fiskbæk, Nørlyng hd.	7 – 48 byskæpper	1513: 7 – 44,3 byskp.

På Margrethes godserhvervelser i 1408 var landgilden i hovedsagen, men dog ingenlunde til fulde, faldet til sit endelige lave niveau. De ganske vist kun to sæt oplysninger om nørrejysk landgilde fra Valdemar Atterdags senere år indicerer, at der dengang ikke var sket noget landgildefald. I så fald skete dette lidt senere end på Sjælland, men det er selvfølgelig ikke muligt at bygge på et så spinkelt materiale.

Konklusion

Vidnesbyrdene om befolkningsfaldet i Danmark i det 14. århundrede er ødegårdene og landgildefaldet. Mellem disse to fænomener hersker der en klar sammenhæng, truslen om ødelægning pressede det meget

²⁷ Molbech og Petersen, s. 221 og 227.

²⁸ Ibid. nr. 217, 224 og *Rep. Dipl.* 1.r. nr. 4952, M og P nr. 216 – Jordebog over Ørum Len indsendt 8/11 1660 (Skødebog 1661-63. K 9), Hald Lens jordebog 1606-07, *Suhm's Nye Samlinger I* (1792), s. 63.

høje landgildeniveau ned. Såvel ødegårde som landgildfald træder først explicit mere frem i kilderne o. 1370, tyve år efter den Sorte Død. Det korresponderer smukt med de langt bedre oplyste engelske forhold. En særlig kilde til landgildens udvikling udgør jordpriserne. Med rette mente C.A. Christensen, at de måtte afspejle det afkast godsejerne fik eller kunne forvente at få af jorden. På det grundlag konkluderede han, at landgildfaldet måtte være sket allerede i 1330'erne og 40'erne, altså før den Sorte Død. Et nærmere studium af tidens renteniveau ved investering af kapital i jord (især pantsættelser) viser imidlertid, at renten steg stærkt efter 1330, givetvis en følge af de meget urolige og krigerske forhold, og at jordpriserne følgelig faldt. Renteniveau og jordpriser sammenholdt skete landgildfaldet først efter 1360.

Selv om landgildfaldet varierede fra sted til sted og i hvert fald på Sjælland var en langvarig affære, er konklusionen, at intet tyder på, at det begyndte før 1360'erne, og at det store, afgørende fald var gennemført allersenest ved begyndelsen af det 15. århundrede. Landgildfaldet var en effekt af det befolkningsfald, som pestepidemierne forårsagede.

SUMMARY

The Population Decline, the Decrease of Manorial Dues, and the Price of Land in Fourteenth Century Denmark.

The evidence of a population decline in Denmark in the fourteenth century consists primarily of deserted farms and a decrease of manorial dues. In 1931 the Danish historian C.A. Christensen demonstrated a sharp drop in manorial dues and dated it, on the basis of Zealand land prices, to the 1330s and 1340s, which meant, as he himself pointed out, prior to the Black Death. In 1964 he showed that the number of deserted farms culminated only about 1400. He correctly viewed the drop in manorial dues against the background of the population decrease and the abandoned farms, and he managed to find an explanation of the chronology by combining Russel's analysis of the late and cumulative effects of the plague epidemics with Postan's Malthusian theory. According to this explanation the overpopulation crisis had already set in by 1300, leading in turn to a decrease in population and the initial desertion of the farms.

Today the historian must consider the epidemical plagues as the crucial factor, and substantial evidence regarding deserted farms, except in the case of wars, dates at the earliest from 1360 or 1370. The question then is whether the sharp decline in manorial dues can really be dated as early as the 1330s. C.A. Christensen claimed in his 1931 analysis of land prices that the level of interest on loans with a lien on land was about 10% throughout the whole fourteenth century. It can be shown, however, that the level of interest after 1330, due no doubt to extremely unstable political conditions (war, the Holstein occupation,

taxes), rose to over 15% and stayed there for decades. It must be concluded, therefore, that the drop in the price of land in the 1330s was due solely to the high rate of interest and tells us nothing about a decline in manorial dues. Together, the price of land and the level of interest show that the decline in manorial dues, like the deserted farms, belong to the period after 1360.

The fact that no immediate economic effects of the Black Death can be ascertained accords with the situation in England. After the first great epidemic of the plague there was still a sufficient supply of labour, despite the enormous death rate. It was subsequent epidemics that induced the shortage of labour and consequently the desertion of the farms.

Translated by Michael Wolfe